

УДК 355.48

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-1-7>**Володимир ЗЕЛЕНИЙ,***orcid.org/0000-0002-1089-4314**кандидат педагогічних наук, професор,**професор кафедри соціально-гуманітарних та правових дисциплін**Київського інституту Національної гвардії України**(Київ, Україна) v.zeleniy55@gmail.com***БИТВА ПРИ ЛИСТВЕНІ (1024 Р.) ТА ЇЇ СУЧАСНІ УРОКИ**

У статті висвітлено проблеми, які виникли під час боротьби за Київський престол на початку XI ст. після смерті Київського князя Володимира Великого, коли загострилися уособиці між його синами. Акцентовано увагу на головному протистоянні, яке відбувалося між Новгородським князем Ярославом і Тмутараканським – Мстиславом у битві при Листвені. З'ясовано передумови цього протистояння починаючи з битви між князями Святополком та Ярославом поблизу міста Любеч у 1015 р., битви на р. Буг у 1018 р., закінчуючи битвою на р. Альті у 1019 р., після якої Ярослав остаточно затвердився на Київському престолі та відмовив князю Мстиславу у передачі йому частини уділів братів. Показано вибір Мстиславом моменту початку руху на Київ у 1023 р. та його відхід до Чернігова. Розглянуто порядок збору та комплектування війська Ярославом з метою змусити Мстислава залишити межі свого володіння і не дати можливості закріпитись у Чернігові, склад війська Мстислава, роль найманого війська у підготовці та участі у подіях, які відбувались при Листвені. Автор простежує дніпровський шлях війська Ярослава до Любеча, а потім альтернативні шляхи до Чернігова по р. Білоус (права притока р. Десна), або ж безпосередньо по Дніпру до гирла р. Десна, або ж більш складним, але коротким шляхом: з Любеча озерами та протоками між ними по р. Муравля через невеликий (800 м) волок і далі по р. Білоус до впадіння останньої в р. Десну, а також шлях з р. Білоус по її правій притоці р. Глинянка до поселення Очеретяна Гора, а далі озерами до р. Стрижень, яка виводила до передмістя Чернігова, визначає роль Лиственського городища на шляху руху військ. Проаналізовано умови виникнення битви, вибір місця для її ведення, порядок врахування пори року, часу доби, задум бою, у т. ч. бойовий порядок, а також раптовість нічних дій війська Мстислава, особливості перебігу бойових дій обох сторін, особистий вплив князів на хід бою. На закінчення розкриваються уроки, які випливають із виявлених особливостей битви, у т. ч. комплектуванні війська, використанні розвідувальної інформації під час організації та ведення битви, організації взаємодії та побудови бойового порядку, логістичних рішень.

Ключові слова: Київська Русь, Листвен, битва, Ярослав, Мстислав, князівське військо.

Volodymyr ZELENYY,*orcid.org/0000-0002-1089-4314**PhD in Pedagogical Sciences, Professor,**Professor at the Department of Socio-humanitarian and Legal Disciplines**Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine**(Kyiv, Ukraine) v.zeleniy55@gmail.com***THE BATTLE OF LYSTVEN (1024) AND ITS MODERN LESSONS**

The article highlights the problems that arose during the struggle for the Kyiv throne at the beginning of the 11th century after the death of Prince Volodymyr the Great of Kyiv, when feuds between his sons intensified. Attention is focused on the main confrontation that took place between Prince Yaroslav of Novgorod and Mstyslav of Tmutarakan in the Battle of Lystven. The prerequisites of this confrontation are clarified, starting with the battle between Princes Sviatopolk and Yaroslav near the city of Liubech in 1015, the battle on the Bug River in 1018, ending with the battle on the Alta River in 1019, after which Yaroslav finally established himself in Kyiv throne and refused Prince Mstyslav to transfer to him part of the shares of the brothers. Mstyslav's choice of the moment of the beginning of the movement to Kyiv in 1023 and his departure to Chernihiv are shown. The procedure for gathering and equipping the army by Yaroslav in order to force Mstyslav to leave the borders of his possession and not to give him the opportunity to gain a foothold in Chernihiv, the composition of Mstyslav's army, the role of the mercenary army in the preparation and participation in the events that took place near Lystven is considered. The author traces the Dnieper route of Yaroslav's army to Liubech, and then alternative routes to Chernihiv along the Bilous River (the right tributary of the Desna River), or directly along the Dnipro to the mouth of the Desna River, or by a more difficult but shorter route: from Liubech Lakes and through the channels between them along the Muravlia River through a small (800 m) volok and further along the Bilous River to the confluence of the latter with the Desna River, as well as the path from the Bilous River along its right tributary, the Hlynianka River, to the settlement of Ocheretiana Hora, and further along the lakes to the Stryzhen River, which led to

the suburbs of Chernihiv, determines the role of the Lystven settlement in the path of troop movement. The conditions of the occurrence of the battle, the choice of the place for its conduct, the order of taking into account the season, the time of day, the plan of the battle, including the order of battle, as well as the suddenness of the night actions of Mstyslav's troops, the peculiarities of the course of the hostilities of both sides, the personal influence of the princes on the battle of the war are analyzed. In conclusion, the consequences that emerge from the identified features of the battle are revealed, including the manning of troops, the use of intelligence information during the organization and conduct of the battle, the organization of interaction and the construction of the order of battle, and logistical solutions.

Key words: Kyiv Rus, Lystven, battle, Yaroslav, Mstyslav, princely army.

Постановка проблеми. Початок XI ст. характеризується боротьбою за Київський престол. Після смерті у 1015 р. Київського князя Володимира Великого між його синами загострились уособиці, в результаті яких загинули Ростовський князь Борис, Муромський – Гліб, Древлянський – Святослав. Станом на 1023–1924 рр. головне протистояння відбувалось між Новгородським князем Ярославом і Тмутараканським – Мстиславом. Кульмінацією цього протистояння стала битва під Лиственем (зараз с. Малий Листвен на Чернігівщині) восени 1024 р. У ході битви поразки зазнав князь Ярослав, але за пропозицією князя Мстислава спір за київський престол було вирішено шляхом поділу земель Русі по Дніпру: правобережжя відходило до Ярослава, а лівобережжя – в т. ч. і Чернігів до Мстислава. Отже, битва при Листвені була вирішальною у завершенні уособиць князів. Разом з тим, як організація битви, так і її проведення мало ряд особливостей, в т. ч. і відмінних від попередніх битв. Саме на уроках, які впливають із таких особливостей і акцентується увага в даній статті. Актуальність уроків битви при Листвені пов'язується з сучасною ситуацією в Україні, подаються певні висновки, характерні для її політичного та військового стану.

Аналіз досліджень. Подія, відома в історії, як битва при Листвені досліджувалась багатьма науковцями в різні історичні часи. Насамперед, слід назвати багатотомну працю Грушевського М. С. «Історія України – Русі». Автор досить повно виклав як сам факт і зміст події, так і подав наслідки, які вона мала для розвитку державності в Київській Русі. Ґрунтовною є робота Журавльова Д. В. «Визначні битви та полководці української історії» де показано роль князя Мстислава безпосередньо в битві і у становленні та розвитку Чернігівського князівства. Окремих питань, як самої битви, так і особливостей місця її проведення торкалися у своїх роботах Коваленко В. П., Шекун О. В., Бондар О. М. Маємо звернути увагу і на роботу Буряченка В. та Колесника С., присвячену безпосередньо чернігівському князю Мстиславу, в т. ч. і його досягненням у військовій, політичній та управлінській сферах. Разом з тим, у роботах зазначених та інших науковців не

знайшли широкого розгляду суто військові уроки битви при Листвені, які мали історичне значення для розвитку військової справи і характерні навіть для сьогодення. Безпосередньо на таких уроках акцентовано увагу в даній статті.

Мета статті – розглянути причини виникнення, хід та результати битви при Листвені, її уроки.

Виклад основного матеріалу. Політична ситуація у Київській Русі в кінці X – на початку XI ст. характеризувалась процесом становлення її державності. На даному етапі історичного розвитку Київської Русі здійснюється перехід від одноосібної влади Київського князя до конфедерації самостійних князівств. Разом з тим, поки що залишалась започаткована князем Володимиром Святославичем (Володимиром Великим) традиція, за якою Київський престол вважався головним. За таких умов, міжкнязівські відносини з одного боку характеризувались прагненням отримати владу Київського князя, а з іншого – вийти з під його влади і забезпечити відповідну самостійність. Особливої гостроти такі прагнення набрали після смерті князя Володимира Великого у 1015 р., Саме після смерті Володимира Великого почались уособиці поміж його синами, які княжили в різних містах поза межами Києва. Поштовхом до уособиць можна вважати те, що через раптову смерть Володимир не встиг офіційно призначити спадкоємця на київський престол. Хоча вважається, що Володимир у якості свого спадкоємця бажав бачити ростовського князя Бориса (Грушевський, 1954: 3).

Дізнавшись про смерть батька старший син Володимира – Святополк, який знаходився на той час у Вишгороді (найближче до Києва), захопив київський стіл і сприймаючи своїх численних братів як суперників, розпочав боротьбу проти них з метою не допустити до князівства у Києві (Буряченко, Колесник, 2003: 8). Саме з цього починаються уособиці між синами Володимира Великого. Згідно з версією поданою Нестором літописцем у «Повісті врем'яних літ» першою жертвою цієї боротьби став ростовський князь Борис, якого вбили намовлені Святополком варяги. За тим подібна доля спіткала муромського князя Гліба та

древлянського – Святослава. Була спроба вбити і Ярослава, але його своєчасно попередила сестра Предслава (Криворучко, 2009). Ситуація ставала безкомпромісною і досить небезпечною у взаємовідносинах синів Володимира Великого за батьківський престол, оскільки переросла у збройне протистояння. У подальшому до боротьби включається новгородський князь – Ярослав. «І зібрав Ярослав варягів тисячу, а інших воїнів сорок тисяч, і пішов на Святополка, призвавши бога ...» (Яременко, 1990). Битва поміж князями відбувалась у 1016 р. (за іншими даними у грудні 1015 р.) поблизу міста Любеч, на Дніпрі. Військо Святополка зазнало поразки, а сам він втік до Польщі. Ярослав же отримав Київський престол і утвердився на ньому як князь Київський і Новгородський. Хоча, як виявилось, то була ще не остаточна перемога. У 1018 р. Святополк, заручившись підтримкою польського короля Болеслава, наніс поразку війську Ярослава у битві на р. Буг і знову зайняв Київ. Ярослав втік до Новгорода. Але вже через рік Ярослав знову б'ється з Святополком і у битві на р. Альті отримує остаточну перемогу над ним. «... і сталася січа люта ... , і за руки беручись рубалися, і зступлялися тричі, так що по долинах кров текла, – і під вечір одолів Ярослав, а Святополк утік» (Яременко, 1990). Хоча Ярослав і отримав перемогу над Святополком і остаточно затвердився на Київському престолі, але він залишався в Новгороді, продовжуючи звідти керувати через своїх посадників Київським князівством та землями, що залишились йому від батьківської держави. Разом з тим, усобні війни і не думали стихати. Для Ярослава значним супротивником у боротьбі за Київський престол був князь Тмутараканський – Мстислав. Останній мав намір якщо не посісти на Київському престолі, то принаймні отримати частину земель які належали загиблим братам і які приєднав до себе Ярослав. У 1019 р. Мстислав звернувся з такою пропозицією (щодо передачі йому частини уділів братів) до Ярослава. Запропоноване Мстиславу Муромське князівство не задовольнило його і він почав готуватись до походу на Київ (Буряченко, Колесник, 2003: 8).

Говорячи про основних учасників Лиственської битви – князів Ярослава і Мстислава, можна зауважити наступне: Ярослав – мав великий досвід княжіння, брав участь у багатьох походах і битвах, зазнавав перемог і поразок, був жорсткий, вольовий, розумний, виважений воєнний керівник. Мстислав же був імпульсивним, його рішення залежали від ситуації, що складалась. Мав багатий військовий досвід. Він бачив своє життя завжди в сідлі, в поході за новими перемо-

гами і новою славою. Такі висновки можна зробити з різних науково-історичних джерел щодо характеристики князів Новгородського Ярослава та Тмутараканського – Мстислава.

Між тим, Мстислав у 1023 р. розпочав похід на Київ. Тут слід звернути увагу на те, що він обрав найбільш вигідний для нього момент коли князь Ярослав не перебував у Києві. З великим військом Мстислав підійшов до Києва і проголосив себе претендентом на київський престол. Але..., як свідчить літопис кияни «неприняше его», тобто за рішенням київського віче городяни закрили місто і не пустили до нього Мстислава (Яременко, 1990). Не зважившись на облогу такого укріпленого міста як Київ Мстислав відійшов до Чернігова. Дізнавшись про ситуацію щодо Києва і незнаючи про подальші наміри Мстислава, Ярослав прибув до Новгорода і в черговий раз почав збирати військо. Враховуючи нестабільну ситуацію в Новгородському князівстві і зважаючи на свої уподобання що до найманого війська, Ярослав «посла за море по варяги». Скоріше за все Ярослав ставив за мету змусити Мстислава залишити межі свого володіння і не дати закріпитись у Чернігові.

Незабаром до Новгорода прибув загін вікінгів під командуванням князя Якуна (Буряченко, Колесник, 2003: 8). «І прийшов Якун з варягами, і був той Якун красивий і плащ у нього був золотом витканий. І прийшов до Ярослава, і пішов Ярослав з Якуном на Мстислава» (Яременко, 1990). На жаль відомості про склад варязького війська відсутні. Втім у окремих джерелах можна знайти обережне припущення, що навряд чи їх було більше тисячі. У битві брали участь як княжі дружини, так і ополчення. З боку Ярослава серед дружинників, схоже, були переважно шведські вікінги, новгородці, з боку Мстислава – руси-сіверяни, хозари та касозькі воїни з Північного Кавказу (частину земель хозар та касогів Мстислав приєднав до Тмутаракані). Ополчення – вої – Ярослава було здебільшого з Київщини, Мстислава – з земель сіверян, Чернігівського князівства (Журавльов, 2013).

Зважаючи, що основним видом сполучення на той час були річки можна припускати, що з Новгорода військо Ярослава висувалось дніпровським шляхом. Маючи брак часу Ярослав, скоріше за все обирав найкоротший шлях свого походу на Чернігів, який пролягав через уже відомий йому Любеч. Виходячи з цього критерію шлях Ярослава з Любеча до Чернігова пролягав по р. Білоус (права притока р. Десна). Про річковий шлях можна здогадуватись звернувши увагу на роботу Коваленко В. П. та Шекуна О. В., а також Бондаря О. М. Із Любеча військо Ярослава могло

рухатись або ж безпосередньо по Дніпру до гирла р. Десна і затим до Чернігова, або ж більш складним але коротким шляхом: з Любеча озерами та протоками між ними по р. Муравля через невеликий (800 м) волок і далі по р. Білоус до впадіння останньої в р. Десну. Між тим, у X–XI століттях існував і ще один водний шлях з Любеча до Чернігова: з р. Білоус по її правій притоці р. Глинянка до поселення Очеретяна Гора, а далі озерами до р. Стрижень, яка виводила до передмістя Чернігова. Загальна відстань складала 60–70 км, а у другому випадку ще менше, що при нормі добового переходу у 30–35 км потребувало до двох днів. Але за всіх умов, будь який із зазначених шляхів пролягав через Лиственське городище, яке було у X–XI століттях основним вузловим пунктом на водному шляху Любеч – Чернігів (Коваленко, Шекун, 1984). Городище було фортифікаційно облаштоване як оборонний об'єкт і знаходилось на виступі, утвореному при впадінні в р. Білоус її правої притоки р. Глинянка. Городище складалось із двох частин, розташованих на лівому і правому берегах р. Білоус. Правий берег річки крутий та високий, вищий за лівий на 5–6 м. Науковці доходять висновку, що цей населений пункт наприкінці X – на початку XI століть міг виступати як адміністративний центр, функціями якого було збір мита з купців, що рухались цим водним шляхом (Бондар, 2022).

Судячи з поведінки Мстислава під час походу на нього Ярослава, він контролював дії останнього з Чернігова, не залишаючи місто без прикриття. При досягненні військом Ярослава Любеча і обрання шляху для висунання на Чернігів, Мстислав рушив йому на зустріч (Буряченко, Колесник, 2003: 8). До складу його війська входили загони кавказьких племен (касогів, хозар та ін.), які славились дикою відвагою, власна дружина і ополчення слов'янського племені сіверян, які на той час населяли Чернігівські землі. Літописи не містять відомостей про те яким саме шляхом і як просувався Мстислав зі своїм військом але відомо, що він: «... з вечора відпочив дружину і поставив сіверян прямо проти варягів, а сам став з дружиною своєю по обидва боки». Враховуючи, що події відбувались восени 1024 р. (за деякими даними у вересні), розташування військ Мстислава відбувалось уже в темну чи напівтемну пору доби, за відсутності ворога (Яременко, 1990). Тобто, військо Мстислава мало виграш у часі, що дало йому змогу заздалегідь розгорнути бойовий порядок, зайняти вигідні позиції і підготуватись до зустрічі варягів. Виходячи з опису літописцем битви можна розуміти, що вона відбувалась в ночі,

а це не було характерним для князівських битв минулого. «І наступила ніч, була птьма, блискавка, грім і дощ» (Яременко, 1990). З наступних слів літописця можна зрозуміти, що саме Мстислав атакував варягів: «... і сказав Мстислав дружині своїй: «Підемо на них» (Яременко, 1990). Можна думати, що його атака була несподіваною для війська Ярослава. По-перше нічний бій практично ніколи не практикувався у походах князів, а по-друге, Ярослав явно не чекав атаки саме в даному місці – далеко від Чернігова. «І пішли Мстислав і Ярослав один на одного і зустрілись варяги з сіверянами, і трудились варяги рубаючи сіверян...» (Яременко, 1990). Тут можна припускати, що атака Мстислава відбувалась під час або ж одразу після висадки варягів на берег. Остання могла відбуватись або внаслідок виявлення військ Мстислава, або через завершення денного переходу. Але маємо віддати належне професійності варягів, вони не лише відбили атаку сіверян, але і почали активно тиснути на них, від чого ті несли великі втрати. Згодом (не відомо коли саме, в який момент битви) «... пішов Мстислав з дружиною своєю і став рубати варягів і була сильною і страшною та січ, у світлі блискавок виблискувала зброя, і була гроза велика і січ сильна і страшна» (Яременко, 1990). Літописець акцентує увагу на безпосередній участі Мстислава у бою. Можливо саме відвага і хоробрість князя додала завзятості та наполегливості дружині, під ударами якої військо Ярослава почало відступати, а потім і тікати. Скоріше за все, удар дружини Мстислава з флангів був не лише несподіваним але і досить сильним. Відбити флангові удари Мстислава у варязького Якуна не було чим, оскільки всі його сили були рівномірно розгорнуті по фронту.

Сам же Якун, як і Ярослав, з рештками своїх військ втекли з місця битви. «І коли побачив Ярослав, що має поразку, побіг з Якуном, князем варязьким, і Якун той загубив свій плащ золотий. Ярослав же прийшов до Новгороду, а Якун пішов за море» (Яременко, 1990).

Підсумки Лиственської битви були не очікуваними. Мстислав не став розвивати свою перемогу, не пішов ні на Новгород, ні на Київ. Він запропонував Ярославу розділити землі Русі по Дніпру. Лише у 1026 р. така пропозиція була прийнята, чим було завершено усобиці князів та розпочато становлення і розвиток Чернігівського князівства.

Хоча чи то було остаточне завершення усобиць? Десь через 12 років князь Мстислав помирає, як би через те, що захворів на полюванні. Після його смерті Ярослав досить швидко приєднав володіння Мстислава, у т. ч. і Тмутаракань,

до Київського князівства. Після всіх подій, що відбувались у взаємовідносинах поміж князями можна мати сумнів щодо загадкових обставин смерті Мстислава і чи не мав Київський князь до цієї смерті певного відношення?

Між тим, битву під Лиственем 1024 р. можна розглядати як політичну так і військову подію. Більш того, незважаючи на тисячолітню відстань до неї, її уроки і до сьогодні не втратили своєї актуальності. Розглядаючи битву з військової точки зору можна казати про наступне:

– князівське військо у своєму складі завжди мало професійну його частину у вигляді дружини. То були або власні, або найняті професіонали, які мали сучасну (на той час) зброю, вміло володіли нею і були готові в будь-який час захищати інтереси князя. Зазвичай така дружина була повністю на утриманні князя, незалежно від того, чи то були власні дружинники чи наймані. Проте, історія має дуже багато прикладів напружених взаємовідносин князя з найманою дружиною, особливо вихідцями з Скандинавії. Так, наймана дружина князя Ярослава неодноразово чинила насилля над новгородцями за відсутності в Новгороді князя. Справа дійшла до того, що місцеве населення повстало проти варязької дружини і перебило її. Князь вимушений був втручатись у ситуацію і різними способами заспокоювати новгородців. Напрошується висновок: яким би професійним не було наймане військо, воно завжди буде чужим та мати власні інтереси, служити буде до того моменту поки вони будуть задовольнятися. Тобто, наймане військо може бути лише тимчасовим, для виконання окремих завдань. В усіх інших випадках має бути хоч і не велике, але професійне, добре озброєне власне військо.

Тут слід також додати, що у загрозливий період князівське військо складалось не лише з їх дружини, а і з ополчення, ратників, набраних з народу. Зазвичай, ополчення кількісно значно перевищувало дружину, озброювалось і екіпірувалось чим могло. За своєю професійною військовою майстерністю ополчення значно уступало дружині, використовувалося зазвичай для виконання хоча і важливих, але другорядних завдань. Звідки можемо говорити про те, що країна за будь-яких умов повинна мати невелику, але високопрофесійну власну армію, яка б складалась з основного складу і резерву. Крім того, необхідно мати зорієнтований на готовність до захисту країни військовий ресурс (люди, техніка, зброя, матеріальні запаси, ...);

– аналіз процесу підготовки і проведення Лиственської битви, вказує на те, що князі, як

Ярослав, так і Мстислав, мали досить ефективну, як на той час розвідку, якій цілком довіряли. Будь яка поведінка у стані ворога не залишалась не поміченою і одразу ж доповідалась князю. Так було практично у всіх епізодах усобиць князів. Особливо характерним це було для битви при Листвені. Зараз не можна сказати як конкретно було організовано розвідку, але з аналізу подій можна говорити, що тут була присутня і агентура і безпосереднє спостереження (в т. ч. і при пересуванні військ) та контроль дій супротивника. Тобто, князі були орієнтовані на дії ворога і з тим чи іншим припущенням могли робити відповідні висновки. Вони не чинили дій в абсолютно невідомій їм ситуації. Тому маємо зробити висновок: чим менше професійне військо, тим кращою і ефективнішою повинна бути розвідка. Більш того, вона має бути комплексною, динамічною і активною. Життя країни в агресивному сусідстві завжди буде вимагати хорошої розвідки і підготовленої армії;

– Лиственська битва акцентувала увагу ще на одному аспекті. Перевазі добре організованої взаємодії військ, особливо в умовах динамічних бойових дій і обмеженого спостереження за їх ходом. У війську Мстислава кожен знав свою задачу, порядок і час дій: ополчення, дружина, піші воїни та кіннота. Поки така взаємодія існувала можна було очікувати на перемогу, як тільки вона була втрачена (паніка у лавах новгородського і київського ополчення князя Ярослава, що розташовувалось на флангах загонів Якуна), поразка стала неминучою. Тобто, організація взаємодії військових сил, особливо за сучасних умов, коли у бойових діях приймають участь різні роди і види військ, є головною запорукою успіху. Ефективна взаємодія підрозділів в бою, забезпечить оптимальне використання їх можливостей, буде сприяти зменшенню втрат та досягненню мети бою;

– практично всі автори (починаючи від Нестора літописця), які висвітлювали події Лиственської битви, звертали увагу на побудову бойового порядку військ Мстислава – нерівномірний їх розподіл по фронту. Для військової історії то цікавий момент – хоча на сьогодні і не новий, тисячі разів повторений у різних бойових діях останнього тисячоліття. Разом з тим, принцип нерівномірного розташування сил по фронту буде мати сенс лише тоді коли буде враховувати умови в яких проводяться бойові дії. Мстислав як раз враховував умови в яких мала проводитись битва: географію території, де будь-який більш-менш ефективний маневр військами у ході битви був обмежений; особливості нічного бою, коли спостереження за діями військ

супротивника по всьому фронту було практично неможливим і всі дії військ Мстислава сприймалися як раптові; погодні умови, які додавали напруженості, посилювали втому воїнів знижували їх реакцію. Більш того, у Мстислава був час на те щоб заздалегідь, повидну, розташувати бойовий порядок військ, а кожен із воїнів зрозумів де він знаходиться і що має робити у ході бою. Можна вважати, що саме за таких умов, побудований Мстиславом бойовий порядок його військ, був ефективним. А висновком є те, що побудова бойового порядку військ має залежати від географічних, тактичних, погодних умов, враховувати пору року та час доби, можливі дії супротивника і т. д.;

– маємо звернути увагу і на особливість вибору моменту зайняття позицій та удару по ворогу у ході Лиственської битви. Загалом військо Мстислава займало позиції заздалегідь, розташовуючись з опорою на фортифікаційні укріплення місцевості. Тобто, розташування військ було таким, що однаково можливо атакувати супротивника і відбиватись від нього без зміни свого бойового порядку. Невідомо, чи то був такий задум Мстислава, чи то так сталось випадково, але таке розташування було достатньо вдалим і давало змогу без особливого маневру досить ефективно застосувати свої сили.

Звичайно, такі дії могли бути характерними для обмеженої території, в ситуації коли доля війни вирішувалась однією битвою, а також коли будь-які резерви були відсутні. Такий досвід може бути корисний для організації бою в напів – чи повному оточенні або інших подібних ситуаціях;

– ще один висновок із Лиственської битви, на який необхідно було б звернути увагу – це вибір найбільш оптимального логістичного рішення, щоб військо вийшло до обраного місця не раніше і не пізніше встановленого часу. Очевидно, що

обидві сторони, і Мстислав і Ярослав, мали це на увазі, тому виважено обирали шляхи висунання. Але у обох князів були різні кінцеві пункти: у Ярослава – Чернігів, у Мстислава – Листвен. Скоріше за все Ярослав помилявся суто тактично і не врахував можливості сутички з Мстиславом не під Черніговом, а на шляху до нього. Тут висновок: приймаючи рішення на пересування військ необхідно передбачати сутичку з супротивником протягом всього маршруту, в найбільш вигідних для цього місцях і будувати відповідним чином похідний порядок;

– переможний але не знищений ворог, продовжує бути небезпечним і після своєї поразки. Адже Ярослав не проминув можливості захопити Чернігівське і Тмутараканське князівство після смерті Мстислава. Можна думати, що і в ситуації коли б у Мстислава залишались нащадки, це б не зупинило Ярослава. Якими б не були домовленості з ураженим ворогом, у разі послаблення переможця, останній може стати його жертвою в будь який час. Думається, що така теза залишається актуальною і для нашого часу.

Висновки. Таким чином, битва при Листвені (1024 р.) була одною із вирішальних у завершенні усобиць князів та мала як політичне так і військове значення, а її уроки з військової точки зору і до сьогодні не втратили своєї актуальності. Ці уроки навчають командирів і командувачів прискіпливому ставленню до комплектування частин та підрозділів фахівцями відповідної кваліфікації, здобування і своєчасного використання розвідувальних даних під час планування та ведення бою, організації взаємодії між усіма силами, засобами та органами управління, ретельної побудови бойового порядку відповідно до обстановки, яка склалася, проведення логістичних заходів, спрямованих на всебічне забезпечення бою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар О. М. Білоус річка дев'яти фортець. Чернігів, 2022. 76 с.
2. Буриаченко В., Колесник С. Мстислав Хоробрий і «Золота доба» Чернігова. День. 2003. 26 верес. (№ 171). С. 8.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 10 т. Нью-Йорк : Видавниче товариство Книгоспілка, 1954. Т. 2. 633 с.
4. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2013. 416 с.
5. Коваленко В. П., Шекун О. В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации). *Советская археология*. 1984. № 4. С. 62–74.
6. Криворучко О. І. Дискусійні аспекти боротьби Ярослава Володимировича за Київський стіл. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер. Історія: Збірник наукових праць*. 2009. Вип.15. С. 9–14.
7. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. 558 с.

REFERENCES

1. Bondar O. M. (2022) Bilous richka deviaty fortets. [Belous River of Nine Fortresses] Chernihiv, 76 s. [in Ukrainian].
2. Buriachenko V., Kolesnyk S. (2003) Mstyslav Khorobryi i "Zolota doba" Chernihova. [Mstislav the Brave and the "Golden Age" of Chernihiv] Den. 26 veres. (№ 171). S. 8. [in Ukrainian].

-
3. Hrushevskyi M. S. (1954) *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia] : u 10 t. Niu-York : Vydavnyche tovarystvo Knyhospilka, T. 2. 633 s. [in Ukrainian].
 4. Zhuravlov D. V. (2013) *Vyznachni bytvy ta polkovodtsi ukrainskoi istorii*. [Significant battles and commanders of Ukrainian history] Kharkiv : Klub simeinoho dozvillia, 416 s. [in Ukrainian].
 5. Kovalenko V. P., Shekun O. V. (1984) *Letopysnyi Lystven (k voprosu o lokalyzatsyy)*. [Letopisny Lystven (to the question of localization)] *Sovetskaia arkhelohyia*. № 4. S. 62–74. [in Russian].
 6. Kryvoruchko O. I. (2009) *Dyskusiini aspekty borotby Yaroslava Volodymyrovycha za Kyivskyi stil*. [Discussion aspects of Yaroslav Volodymyrovych's struggle for the Kyiv table.] *Naukovi zapysky VDPU im. M. Kotsiubynskoho. Ser. Istoriia: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 15. S. 9–14. [in Ukrainian].
 7. *Povist vremianykh lit: Litopys (Za Ipatskym spyskom)* [The story of the ancient years: Chronicle (According to the Ipatsky list)] / Per. z davnoruskoi, pisliaslovo, koment. V. V. Yaremenka. Kyiv : Rad. pismennyk, 558 s. [in Ukrainian].